

A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk 2013-ban

Kovács Éva, A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvstudomány. Debrecen, 2013. 228 lap
Témavezető: RÁCZ ANITA. Opponensek: KOROMPAY KLÁRA, TÓTH VALÉRIA
Védés: 2013. július 1.

Doktori disszertációmban a tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírásában található valamennyi magyar nyelvű helynévi szórvány nyelvtörténeti és névtörténeti feldolgozását tűztem ki célul. Az oklevél helynévanyagának tanulmányozásával a magyar nyelvtörténeti kutatások azon vonulatához kívántam csatlakozni, amely a honfoglalás utáni évszázadok magyar nyelvéről, valamint nyelvhasználóiról igyekszik minél több és pontosabb információt adni. A történeti forrásokban előforduló helynevek nem csupán a nyelvtörténet és a névkutatás számára jelentenek fontos (bizonyos korok vonatkozásában lényegében kizárólagos) forrásanyagot, hanem sikerrel használhatják fel őket más tudományterületek is: a történettudomány (ezen belül is elsősorban a település- és a népiségtörténet), a történeti földrajz, a néprajztudomány stb. A történettudomány képviselői például a régebbi korok etnikai összetételének felderítésében támaszkodnak jelentős mértékben a helynevek eredetbeli rétegeinek vallomására.

Elemzésem tárgyául a tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírását választottam. Ez az oklevél határjárásokat, valamint helységenként és foglalkozásonként szolganép-felsorolásokat is tartalmaz, mivel II. András összeíratta a tihanyi apátság birtokait, népeit, és az 1055-ös alapítólevélben rögzített, azóta elavult határleírásokat is megerősítette új formában. Az oklevél több mint kétezer szórványt – 140-142 helynevet és kb. kétezer személynevet – tartalmaz a Balaton zalai és somogyi partvidékéről, valamint a Duna tolna–bodrogi és a Tisza torontáli mellékéről. Disszertációmban az oklevél valamennyi, 125-127 magyar nyelvű helynévi szórványának a feldolgozására vállalkoztam. A kétféle tulajdonnévtípus közül a helynevek jobban használhatók történeti forrásként, mint a személynevek. A helynévszórványok esetében ugyanis a lokalizáció területi vonatkozásban teszi azonosíthatóvá a nyelvi elemeket, és összekapcsolja őket az adott hely későbbi említéseivel, előfordulásaival. A helynevek azért is nyújtanak megbízhatóbb forrásanyagot a kutatók számára, mert a változásaikat sokkal inkább nyelvi tényezők alakítják, mint a személynevekét, amelyek esetében főleg nyelven kívüli (kulturális, társadalmi) tényezőkkel számolhatunk. Munkámban ugyanakkor – noha részletes kifejtést nem kaptak – bizonyos kérdések tárgyalásakor a személynévi szórványok vallomását is felhasználtam.

A Tihanyi összeírás jelentős névanyaga mellett nem szabad elfeledkeznünk e nyelvemlékünk gazdag külső és belső összefüggérendszeréről. Az összeírás nemcsak az 1055-ös alapítólevéllel, hanem a többi tihanyi oklevéllel (pl. a Tihanyi alapítólevél interpolált változatával [1055>1416], a Szent László korára hamisított oklevéllel [+1092/+1274/1399] és a Tihanyra vonatkozó 1267/1297-es pápai diplomával) is kapcsolatba hozható, s ezekkel

összevetve ugyancsak vizsgálható. Mindezek mellett e nyelvemlékünk belső összefüggésrendszerét, vagyis filológiai jelentőségét is hangsúlyoznunk kell, hiszen vizsgálatának sajátos lehetőséget biztosít az a körülmény, hogy a hitelesített példány mellett az oklevél fogalmazványa ugyancsak fennmaradt.

Doktori disszertációm ugyan öt fejezetből áll, lényegében véve azonban két nagyobb részre bontható: elméleti kérdéseket tárgyaló összefoglaló egységekre, valamint az 1211. évi birtokösszeírás helynévi szórványait aprólékosan bemutató névcikkekre. Az elméleti kérdéseket boncolgató fejezetek valójában közrefogják az elemzett empirikus nyelvi anyagot névcikk formában tárgyaló központi fejezetet.

Az első fejezetben az összeírás nyelvészeti jelentőségét tárgyaltam, valamint feldolgozásának szükségességét indokoltam meg. Az oklevél nyelv- és névtörténeti forrásértékét – gazdag névanyaga mellett – tovább növeli más nyelvemlékekkel való összevetési lehetősége: az 1055-ös Tihanyi alapítólevéllel való közvetlen kapcsolata mellett az 1211. évi birtokösszeírás környezetében vannak más olyan fontos források is, amelyek viszonyítási alapul szolgálhatnak az elemzésben. A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele, illetve Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkája (az 1210-es évek végéről) lényegében az összeírás szinkron nyelvi környezetét jelentik. Doktori disszertációmiban részletesebben csupán a Tihanyi összeírás és az 1055. évi Tihanyi alapítólevél kapcsolatát vizsgáltam, s megkíséreltem felülvizsgálni a nyelvemléknek az alapítólevélhez való viszonyát. Újraértékelendő volt a szórványemlék a helyesírás-történet szempontjából is, mivel az elmúlt bő fél évszázadban e téren elért eredmények némileg új megvilágításba helyezték az egyes szórványok megítélését.

A második egység az oklevél ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12. Budapest = PRT. 10: 502–517) idézett betűhív szövegét és a SZENTGYÖRGYI RUDOLF által készített magyar fordítását tartalmazza.

A harmadik fejezetben a diploma filológiai jelentőségét részleteztem, valamint bemutatam a fogalmazványban és a megpecsételt oklevélben előforduló helynévi szórványokat. A speciális filológiai helyzet miatt ugyanis alkalmam nyílt a fogalmazvány és a hitelesített oklevél közötti hasonlóságok és különbségek felfedésére, s ezáltal általánosabban a korabeli oklevélírási gyakorlat eljárás módjainak feltárására is. A Tihanyi összeírás e gazdag kapcsolatrendszerére tehát az oklevél konkrét vizsgálatán túl általánosabb kérdéskörök (pl. a korabeli oklevelezési gyakorlat) felvetését szintén lehetővé tette. Az összeírás filológiai kérdéseit tárgyalva azt állapítottam meg, hogy a disszertációban bemutatott helyesírás, illetőleg nyelvi jelenségeknek (az eltérő hangállapotra utaló jelöléseknek, a lexikális-morfológiai struktúra eltéréseinek, valamint a latin megszövegezés különbségeinek) az elemzése nem segít hozzá bennünket annak a régóta felvetett kérdésnek a tisztázásához, hogy a Tihanyi összeírás megpecsételt példánya másolás vagy diktálás útján keletkezhetett-e a fogalmazványról. Az viszont világosan kirajzolódott a vizsgálatokból, hogy a fogalmazvány létrehozójára a Tihanyi alapítólevél helyesírás gyakorlata erős hatással volt. Ez a hatás a hitelesített oklevél helyesírásában azonban nem mutatható ki, mivel ennek a szövegnek a lejegyzője egy későbbi helyesírás szokásnak megfelelően részben átalakította a magyar nyelvű elemek lejegyzésmódját.

A negyedik, központi fejezetben az 1211. évi oklevél magyar nyelvű helynévi szórványainak elemzését végeztem el, amelynek során az alábbi körülményekre igyekeztem kitérni. 1. A történeti nyelvészet hagyományosan az etimologizálást tekintette a helynévvizsgálat

legfontosabb részének; munkámban is nagy hangsúlyt kapott a nyelvi adatok történeti-etimológiai elemzése. A nyelvi elemek magyarázatával összefüggésben utaltam az általános hang- és helyesírás-történeti tényezőkre, valamint az újabb nyelvtörténeti eredményekre. 2. Disszertáciomban azonban nemcsak az etimológiát, a nyelvi eredet kérdését vizsgáltam, hanem kutatásomat kiterjesztettem a névféjtés más mozzanataira is a HOFFMANN ISTVÁN által helynév-rekonstrukciónak nevezett módszert alkalmazva. A névrekonstrukciós eljárásban a lokalizálás kitüntetett helyre kerül, hiszen ez a helynévszórványok esetében területi vonatkozásban teszi azonosíthatóvá a nyelvi elemeket, és összekapcsolja őket az adott hely későbbi, olykor pedig korábbi említéseivel, előfordulásaival. A magyar névadatok helyhez kötése pedig nemcsak a helynevek történeti-etimológiai vizsgálata szempontjából, hanem az etnikai rekonstrukció területi vonatkozásai miatt is kiemelkedően fontos szerepű. 3. Az 1211. évi Tihanyi birtokösszeírásnak más forrásokkal való kapcsolatát tanulmányozva, kiváltképp a legrégebb hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt nyelvemlékünkkel, az 1055-ös Tihanyi alapítólevéllel való összevetése során lehetőségem adódott a szórványokban mutatkozó különbségek és hasonlóságok feltárására is. Ezt az összehasonlítást támogatta az a körülmény, hogy ezek az oklevelek egyazon intézményhez, a tihanyi apátságához kapcsolódnak, és helyesírásuk, valamint helynévhasználatuk között igen sok hasonlóság mutatkozik meg, noha nyilvánvalóak az eltérések is. 4. Mindezek mellett igyekeztem a magyar helynévi szórványok és a latin szöveg kapcsolatát is vizsgálat alá vonni. A hagyományos elemzés erre a korábbiakban alig fordított figyelmet: a latin nyelvű szövegből többnyire csupán mechanikusan kiemelték a magyar nyelvű elemeket. A szórványok és a szöveggörnyezet együttes vizsgálatával azonban információt kaphatunk a magyar nyelvű szórványok morfológiai felépítettségére, valamint az írásbeli formák mögött rejlő beszélt nyelvi alakokra vonatkozóan.

A munkámat záró, összefoglaló fejezet a vizsgált nyelvemlék általánosabb kérdéskörre érinti, mivel ebben az összeírásbeli szórványok szövegbe illesztésének módjait, a helynévi szórványok lokalizálását, valamint az oklevél helyneveiben megmutatózó névrendszertani sajátosságokat tekintettem át.

A latin szöveg és a magyar nyelvű helynévi szórványok nyelvi kapcsolatának a vizsgálata során az összeírás jellegzetes szövegezési eljárásait tanulmányoztam, s eredményeimet összevettem az 1055-ös alapítólevélben, valamint az 1055>1416-os interpolált oklevélben megmutatózó szövegbe illesztési módokkal. Ez az összehasonlító vizsgálat világossá tette, hogy az oklevélírási norma jellemző szövegbe illesztési megoldásai, a megnevezőszós szerkezet (pl. *de lacu, quod vulgo dicitur Bolotun*), valamint annak elliptikus változata, a földrajzi köznevek alkalmazása (*villa Eurmenes, stagnum Colon* stb.) a 13. század elejére már széles körben elterjedt, és igen gyakorinak mondható. A kezdetleges eljárások, mint például a szerkezeti utalás nélküli formák viszont (*idem Mortua*) ekkorra már háttérbe szorultak. Meglehetősen nagy arányban használatos volt azonban a már a 11. században is igen kedvelt latin prepozíció + magyar szórvány szerkezet (pl. *iuxta Balatin, ultra Bocon*). Egyfajta egyenetlenség azonban – az alapítólevélhez hasonlóan – magában az összeírás szövegében is jelentkezik, ami persze összefügghet azzal is, hogy az oklevélben a települések, illetve a birtokok felsorolásszerűen vagy részletesebb határleírással szerepelnek-e.

A Tihanyi összeírás helynevei által jelölt helyek azonosítása azt mutatta, hogy a birtokok ugyan nagy területen szétszóródva, de kilenc térségben kisebb-nagyobb birtoktestekben csoportosulva helyezkednek el: az első a Balaton északi oldalán, elsősorban annak

középső partvidékén összpontosulva figyelhető meg (Tihany, Petra, Örvényes, Udvari, Pécsely, Kövesd, Aszófő, Papsoka, Kék, Arács, Füred, Dörgicse, Szőlős, Vászoly, Fülöp, Balaton-parti Szőlős), a második kisebb terület a Veszprém megyei Somló hegy közelében (a két Belen falu, a Bakonyon túli Szőlős, Csösz), a harmadik a Duna–Tisza közén, a mai Izsák területén (Kolon birtok), a negyedik a Tisza Csanád megyei partján (Morotva birtok, Bálványos), az ötödik a Duna Bodrog megyei mellékénél (Besenyő birtok), a hatodik Tolnában, Fadd környékén (Fadd, Martos), a hetedik Somogy megyében, a Füzegy felső folyása mentén (a Gyótán túli Ság falu, Igal, Füzegy), a nyolcadik pedig a somogyi parton, a mai Siófok és Szántód körzetében (Szántó, Türk), végül ettől délnyugatra Boglár és Gamás vidékén található (Csopak, Gamás, Teleki). A birtokösszeírás szórványanyaga tehát elsősorban a fent említett térségeknek (a Balaton zalai és somogyi partvidékének, valamint a Duna és Tisza mellékének) a nyelvi jellemzésére alkalmas. A Tihanyi összeírás helyet jelölő szórványainak általam leginkább lehetségesnek vélt lokalizációját az értekezéshez mellékelte színes térkép is mutatja.

A Tihanyi alapítólevél, valamint az összeírás helyneveiben megmutatkozó nyelvi-névrendszertani jegyek bemutatásával lehetőségem nyílt a régi magyar helynévadás legjellemzőbb formáinak (a személynévből alakult egyrésztes neveknek, valamint a földrajzi köznévi alaprészsel alkotott kétrésztes természeti neveknek) a feltérképezésére. A kutatás során bebizonyosodott, hogy a Tihanyi alapítólevél 82 helynévi szórványa, valamint a birtokösszeírás anyaga alapján elemezhető 112 helynév magyar névhasználókra utal. Azt azonban, hogy e két fontos nyelvemlékünk keletkezési idejének bő másfél évszázadnyi eltérése és a bennük lévő helynévallomány tipológiai különbsége mennyire mutat szoros összefüggést egymással, csak jóval bővebb helynévanyagának az elemzése révén állapíthatjuk meg.

KOVÁCS ÉVA

Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem
Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport

BÁBA BARBARA, Vizsgálatok a földrajzi köznevek története köréből

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány. Debrecen, 2013. 171 lap
Témavezető: TÓTH VALÉRIA. Opponensek: HEGEDŰS ATTILA, JUHÁSZ DEZSŐ
Védés: 2013. szeptember 13.

A földrajzi köznevek kutatása a magyar nyelvtörténet szempontjából azért bír kiemelkedő jelentőséggel, mert ez az egyik legkorábbi és leggazdagabb adatolható szócsoport, amelynek elemei részint helynevekben, részint közszói minőségükben jelentkeznek a korai okleveles forrásokban. A földrajzi közneveket ugyanis a régiségben sem pusztán helynévalkotó szerepben alkalmazta a nyelvhasználó közösség, hanem – ahogyan ma is – a környezet egyes objektumairól, helyeiről beszélve szintén ezekkel az elemekkel élt. A földrajzi köznevek kiemelt nyelvtörténeti jelentősége ellenére történeti állományuk rendszerszerű áttekintése mind ez idáig nem történt meg. Dolgozatomban – bizonyos szempontokat kiemelve – e hiány pótlására tettem kísérletet azzal, hogy elsősorban a földrajzi köznevek történeti aspektusait állítottam a középpontba.